

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ושבעה, חוברת שנייה, שלישית ורביעית
אלול התשע"ה

ירושלים התשע"ה

תוכן העניינים

	מאמרים
151	אילן אלדר משה פלורנטיין
	הצעה חדשה לחלוקה לתקופות של תולדות הלשון העברית
	העברית הקדם-טברנית וחוק ההברה הכבדה: גישה אחרת
	להסבר תנאי ההיחטפות וההתארכות של התנועות בשלב
161	הלשון הקדם-טברני
	פועלי האמירה "אמר" ו"בירך" בהקשרים ליטורגיים
177	בנימין קצוף
	בספרות חז"ל
193	חיים א' כהן
	זמן: לתולדות ניקודה של מילה אחת
	על הרחבת הוראת מילים ארמיות בתרגום אונקלוס
201	יהושע בלאו
	המתרגמות מילים מקראיות הומונימיות או פוליסמיות
	מימי הביניים אל העת העתיקה: עדות "כתאב אלאחאוי"
207	אהרן ממן
	לרב האי גאון על לשונות והוראות קדומות
	הערות על תפיסות מורפולוגיות בחיבורי המדקדקים
215	ג'פרי כאן
	הקראים
	הומונימיה ופוליסמיה במילונאות העברית בימי הביניים:
	בין "ספר השרשים" לרד"ק ובין "כתאב אלאצול" ליונה
223	משה קהן
	אבן ג'נאח
	סוכה, מספד וחבלו של משיח: פתרון סימן זיכרון ארמי
241	נורית רייך
	במסורה לעמוס ט 11
	התנהגות בלתי צפויה של משפטי פוקוס בעברית
251	רבקה הלוי
	המדוברת בת ימינו
	פנינה טרומר,
	אבי גבורה
279	ורמה מנור
	"בא" ו"הביא" בעברית בת ימינו
297	רונית גדיש
	על התחרות בין השורש למשקל בעברית החדשה
	כתובות ותעודות
311	חגי משגב
	רשימת צומות מבית הכנסת ברחוב
	זאב בן-חיים כסולל הדרך להוראת הלשון העברית
319	משה בראשור
	ולמחקרה באוניברסיטאות בארץ ובאקדמיה ללשון העברית

	מן העבודה במילון ההיסטורי	
327	האם החיבור הדקדוקי הקראי "מאור עין" עברי במקורו או תרגום מן הערבית?	אמיר געש
	הערות ותגובות	
339	ראָשָׁה – מקבילה ארמית	מרדכי מישור
	ביקורות	
341	אוצר המילים המקראי שמתחת לפני השטח	מרדכי מישור
345	לקסיקון לעברית המקראית המאוחרת	נועם מזרחי
357	מחקרי לשון ומינוח בספרות התלמודית	ברכיהו ליפשיץ
383	מטע נאה: קובץ מאמרים לכבוד אילן אלדר	אורי מור
395	ספר דקדוק חדש לארמית השומרנית	שמואל פסברג
403	הכרה במסורת לשונית והוקרה בצדה	דורון מודן
407	ביקורת על "ביקורת המילים"	משה פלורנטין
		אליצור א'
413	תהליכי התפתחות בנורמה ובשימוש של העברית החדשה	בר-אשר סיגל
419	יסודות תורת המשמעות: סמנטיקה ופרגמטיקה	ורד סיידון
437	"תחיית ישראל ולשונו על אדמת האבות!"	מאיה פרוכטמן
445	לשונות היהודים או השפות שבפי היהודים?	סיריל אסלנוב
455	ספרים שנתקבלו במערכת	

ביקורת על "ביקורת המילים"

קארל צ'אפק, ביקורת המילים וטקסטים נוספים על הלשון, תרגם מצ'כית:
פאר פרידמן, ירושלים: כרמל, תשע"ה, 147 עמודים

"ביקורת המילים" חושף סוגת כתיבה לא מוכרת ביצירתו של הסופר הצ'כי קארל צ'אפק, שקוראי העברית למדו לאהוב ולהוקיר בזכות הרומנים, המחזות וספרי הילדים, שהראשונים שבהם תורגמו לעברית בעת שעדיין חי (צ'אפק נפטר בשנת 1938 בהיותו בן 48). לא במשיכת קולמוס אחת נכתב הספר, אלא הוא אוסף של רשימות עיון קצרות שפרסם צ'אפק בעיתונות הצ'כית ואיגדן כבר בשנת 1920 לחוברת אחת שנקראה "ביקורת המילים". לימים כתב עוד דברים על השתקפות עולמם החברתי והתרבותי של בני האדם בלשונם. הללו חברו לאסופה הראשונה והיו לאגודה אחת, "ביקורת המילים; בכלא המילים", אשר כמעט כולה עומדת לפנינו היום בתרגומו העברי של פאר פרידמן. התרגום, נקדים ונאמר, ממשיך מסורת של מתרגמי צ'אפק הרבים, שראוי להוקיר את תרומתם להצלחת התקבלות יצירותיו הספרותיות בקרב קוראי העברית.

אף כי הספר אינו בשום פנים ואופן ספר בלשנות, בוודאי לא במובן המקובל של המונח, מובטח לו שייסב נחת לקוראי "לשוננו" ולקוראים אחרים שחיבתם שמורה למילים ועולמותיהן. אין הרשימות עוסקות בגיזרון של מילים, לא בהיסטוריה שלהן וגם לא במשמעותן, אלא בדרכי שימושן ובעיקר במה שהן מלמדות על טבעו של האדם כיצור חברתי (וזו מן הסתם הסיבה שאפשרה את תרגום הדברים בלי לאבד את טעמם הראשון):

מי שביקש להציג תמונה ביקורתית של הרעיונות השולטים היום, יכתוב ככל הנראה ביקורת על המערכות הפילוסופיות הגדולות [...] התכנית שלי צנועה יותר: לכתוב רק ביקורת של המילים. המילים הללו הן, פחות או יותר, ברשות הכלל; כך שאיני מבקר את אבותיהן הרוחניים – שלעתיים קרובות אף אינם ידועים – כי אם את השימוש הנפוץ במילים עצמן. המילה מכה שורשים עמוקים יותר מן הרעיון, אף יש לה יותר השפעה חברתית, לכן אין זה כל כך חסר ערך לכתוב את ביקורת המילים (עמ' 16–17).

אם כן, מכל ענפי הבלשנות קרובים דבריו של צ'אפק אל הסוציולינגוויסטיקה. בן הזמן והמקום של "אסכולת פראג", שרומן יעקובסון היה כידוע מראשי המדברים

בה, מרמז לקוראיו כבר ברשימה המקדימה של דבריו כי "אילו הייתי בלשן [...] לא היה עולה בידי להפריד את השפה מן האנשים; שלא הייתי מצליח לדמיין את הדיבור כתופעה נפרדת של השפה, אלא רק כביטוי של אנשים מסוימים, של עיסוקים אנושיים [...] ובסופו של דבר גם של השקפות עולם" (עמ' 12). גם אם בין 51 הדיונים במילים בודדות (מעין דרשות השבוע) והנושאים הכלליים יותר אין כאלה שכותרתם "יופמיזם" ו"לשון מכובסת", לא יצטרך הקורא לחדד את עינו כדי לראות את ייצוגן עולה כמעט בכל דיון. "באיזה ביטחון עצמי אנו נוקטים בלשון הנקייה 'רצון', במקום לומר ביושר 'איננו יכולים'" (עמ' 53). אך צריך לומר שגם ההפך הוא הנכון: האם לא אחת נאמר "איננו יכולים" כשאיננו רוצים לומר "איננו רוצים"? מה משיגים אנו בכתבנו "אנחנו" במקום "אני", מה באמת עשוי להסתתר מאחורי תואר הפועל השכיח "מד", ומה פשרו של מבע הציווי המתרחק מצורת הציווי בכגון "אל תצעד על הפסים" אל המבע הבלתי אישי "אין לצעוד על הפסים"?

אפשר שקורסים אוניברסיטאיים כגון "לשון וכוח" שעניינם החברה בראי הלשון לא ימהרו להוסיף לרשימה הביבליוגרפית שלהם את "ביקורת המילים", הנמנע ממינוח מדעי והחופשי מכבלי הדיסציפלינה המחקרית המקובלת, ובכל זאת גם לבלשן שתחום עיסוקו סוציולוגוויסטיקה לא מומלץ לוותר על פריט זה.

ככמה וכמה רשימות ימצא הקורא הבלשן שעיקר דיונו של צ'אפק עוסק בעולם יותר משהוא עוסק בייצוגו (או בהסתרתו) באמצעות המילים, אבל גם אז לא ינחל אכזבה. העיסוק במילים "אמונות טפלות", "ברקע", "משימה", "מוות" ו"עמדה" (עמ' 35–42) יפגישו אותו שוב עם צ'אפק הפילוסוף אוהב האדם המיטיב לשרטט את העולם (הוא אייר כמה מספריו) בלי כל ויתור ובדייקנות שאינה פוסחת על שום פרט, אך בחמלה, באהבה ובאופטימיות המאפיינים אותו ואת כתיבתו.

ואם בהללו לא די ללשוני הרואה במילים עיקר ועלול להיכנס למבוכה בארץ המחשבות הפילוסופיות, מציע לו צ'אפק במפורש ובמרומז עיונים העשויים לעמוד במרכז עניינו, טוהר הלשון וסגנונה.

המבקש באמת לעצב את דעתו על זכות קיומן של מילים זרות בלשונו ישמה לקרוא את הפרשה השלישית, "השפעות זרות" (עמ' 21–22). חוששני שפרפרזה תעשה עוול לדבריו של צ'אפק:

אני מבקש להצביע על השזיף הלאומי שלנו, שמקורו בפרס; על המילה הצ'כית "kudla", שאותה הבאנו מן הצרפתית; ועל עשרות אלפים דברים נוספים – מטבקי-עישון ועד תקנות האוניברסיטה – שבעזרתם יכול הייתי להוכיח כי חיינו הם עולמיים מגוונים ואקזוטיים כמוזיאון אנתוגרפי, לפחות. בה בעת, השזיף לא הפך אותנו לפרסים, והטבק אף הוא לא הפך אותנו לאינדיאנים; אדרבה, שניהם עשו אותנו עוד יותר אנחנו-עצמנו. ה"מקוריות" אינה תלויה במקור, אלא באינטימיות של החוויה [...] עוצמתה של החוויה, ועומקה, לעולם אינם זרים [...] זר הוא רק הדבר שאנו אדישים כלפיו, הדבר

שאותו אנו עושים רק מתוך הכרח, ושכלפיו אין אנו חשים מחויבות פנימית. מנקודת מבט זו, הרבה סיסמאות לאומיות, מוצרים מקומיים ורעיונות צ'כיים הם רק "השפעות זרות". הכול תלוי באדם ובאופיין של חוויותיו.

כשאירופה נקרעה בין פאשיזם מזה לקומוניזם מזה סלד הסופר הצ'כי ההומניסט מן השניים גם יחד. האם דעתו על מקורי ועל זר – בחיים בכלל ובלשון בפרט – גזורה מהשקפתו על החיים בכלל? מכל מקום, הקורא הישראלי בן זמננו מוזמן לעשות את ההיקשים המתבקשים לפי נטייתו ולפי יכולתו.

דברים אחרים על סגנון מלמד אותנו צ'אפק הן באמירות המכוונות לעניין זה הן בעצם דרך כתיבתו שלו, והמכיר אותו לא יתפלא להיווכח שהללו עולות בקנה אחד. על שימושה של "ביותר" בפי כול מרים הוא גבה – לעולם לא ילעג ולא יגדף – כאילו הייתה ה"מדהים" שלנו: "אנו מדברים בסופרלטיבים לא משום שאנו מבקשים להגזים, אלא משום שאין לנו האומץ לדבר בתארים פשוטים" (עמ' 69).

אחותו התאומה של הסופרלטיב היא הקלישה (החלופה התקנית של קלישאה) הפותחת את חלקה השני של האסופה, "בכלא המילים". הקורא הקשוב ללשון אולי לא ימצא עובדות חדשות בדבריו של צ'אפק על הצרה הזאת, ובכל זאת הדברים פועלים על מחשבתו כאילו היו בתי שיר: "על מנת שאמירה שגורה תהפוך לקלישאה, מוכרח להיות בה משהו מזויף, דבר מה מקובע ולא אמיתי. הקלישאה לעולם קצת משקר. הקלישאה אינה אמירה שגורה, כי אם שקר שגור" (עמ' 96).

ועל שתייהן יחדיו מרחפת בחוסר חן ההיפרבולה, ההגזמה. ובתוך כך מאתר צ'אפק עוד כשל סגנון שאין אנחנו מרבים לדבר עליו: "השימוש הנרחב בתארים" (עמ' 97). הכול יסכימו שהמצאת שמות התואר חסכה מן האנושות מפלים של מילים ניגרות. במקום לומר ש"גלים של עשרה מטרים מתנפצים ברעש על סלעי החוף ומטביעים בשצף את כל מה שעומד בדרכם" (המשפט מומצא; איני ממליץ לומר דווקא זאת), אנו אומרים ש"הים סוער". ובמקום להשחית זמן ומילים כדי לומר ש"שערה השחור הקיף את שתי עיני החתול שלה, גלש על כתפיה ונאבק לשווא כדי להסתיר את חמוקיה שאת רמזם לא אשכח לעולם", נעדיף לומר ש"היה לה יופי מדהים". ניחא. כל כתיבה היא מעשה יצירה, ותהיה זו טעות לגנות כל בן אנוש המוותר על העיון בפרטים וממיר אותו בשימוש בשם תואר, אפילו שם תואר ששם התואר "חלול" מתאים לו.

אך דברינו אינם מכוונים לאדם המשיח לפי תומו ומבקש להעביר תכנים ורשמים לזולתו אלא לאדם היושב בנחת – מורה, סופר, פוליטיקאי – ואילו נשואות עינינו בתקווה שיספר לנו על העולם כהווייתו. צ'אפק נזהר בכבוד האנשים ועל כן לא אותם יבקר אלא ישוב ויצליף רק במילים היוצאות מפייהם:

מאשימים את הקלישאה שהיא הורסת את השפה ואת הסגנון. זה אמנם נכון, אך כוח ההרס שלה עוד עמוק הרבה יותר. הקלישאה מקעקעת את ההבדל בין אמת ולא-אמת. אלמלא הקלישאה, לא הייתה דמגוגיה, לא היו שקרים

ציבוריים ואף לא היה קל כל-כך לעשות פוליטיקה שראשיתה רטוריקה ואחריתה רציחת עמים (עמ' 99).

לקראת סוף האסופה מופיעה הרשימה "על השפה היום" (עמ' 124), ואולי ראוי שגם רשימה זו תיחתם בה. אילולי חששתי לפגוע במכירות של הספר הייתי מעז להביא כאן את הרשימה כלשונה. צ'אפק, מולידה של המילה "רובוט" (ברשימה החותמת את הספר הוא מגלה שאחיו הגה אותה והוא רק הכניסה לשימוש), מכריז בראשית דבריו שאין הוא מבקש לפתור את "הסכסוך העתיק בין טהרני השפה ובין המצדדים בשפה החיה", ואמנם אין הוא פותר אותו, אך הוא מציע לקבוע קווי גבול ברורים בין השפה הדקדוקית, המופשטת, הנבררת באופן מלאכותי, לבין השפה החיה והספרותית. הראשונה היא שפת החינוך, שפת בית הספר, ו"עליה לשמש בסיס תיאורטי, ולא תקן פרקטי לשפה החיה [...] יכול היה להיות טוב, אילו היו הסופרים טהרני-לשון; אך לא הייתי רוצה שטהרני הלשון יהיו סופרים". וכמו רבים לפניו לא יכול צ'אפק להימנע מן הקינה הידועה על רדידות הלשון בתקופתו:

נדמה לי כי סכנה מסוימת מרחפת מעל השפה החיה. זו שבה מדברים אנשים זה עם זה. השפה העממית של ימינו שטוחה יותר, רדודה יותר וענייה יותר משהייתה שפתן של סבתותינו. יותר ויותר היא דומה לאסימון משחק שחוק; שוב אין היא מתאימה בדיוק, אין היא קונקרטי, היא שפה מחונכת-למחצה. מובן שזוהי השפעתם של העיתונים, של הספרות הפופולרית, של מפגשים פוליטיים וכן הלאה [...] קחו את הדיבור הביורוקרטי, את המפלצת המגוחכת והנוראית הזו בכל הנוגע לאוצר המילים והתחביר [...] נכון לעכשיו אין הסכנה מרחפת מעל שפתנו הכתובה, הספרותית, כי אם מעל השפה החיה; כלומר, לא מעל התרבות, כי אם מעל האומה עצמה (עמ' 125–126).

האם דברים אלה שאמר סופר והוגה דעות צ'כי לפני כמאה שנה אינם מתאימים לחלוטין למה שיאמרו רבים מאתנו על העברית המדוברת בזמן הזה? לא קשה להזדהות עם דברי התוכחה האלה ולהסכים אתם, אך בה בעת יש להודות כי מאז ומעולם נמצאו משכילים שספקו ידיהם בייאוש נוכח מצב הלשון בדרום. מוצע למשכיל לקרוא את דברי הנחי שכתב רב סעדיה גאון בן המאה העשירית במבוא ל"אגרון" שלו על העברית בזמנו, או לדלג כאלף שנה קדימה ולקרוא את זאב ז'בוטינסקי מעיד ב־1930 ב"המבטא העברי" שלו ש"קשה למצוא אדם שבדיבורו הרהוט הרגיל יבחין היטב בין זכר לנקבה בתחום המספריים". אם מימי קדם הולכת לשון הדיבור ופוחתת כיצד זה היא מוסיפה להתקיים, לרוץ ולבעוט לצדה של אחותה לשון התרבות ולהוליד צאצאים, כמובן פחותים ממנה?

דומה כי גם הצעת פתרונו של צ'אפק תיפול על אוזניים קשובות: "סביר יותר שבית הספר יוכל לעזור – לא רק חינוך לילדים, אלא גם חינוך למורים" (עמ' 127).

אכן מילים כדרבונות, אך עלינו לשוב ולהודות שבית הספר מתקשה לעזור, התקשה בצ'כיה ההיא ומתקשה בישראל של היום. וכן עלינו להודות שאין השפה החיה, העממית, עשויה עור אחד. הלא בין סוגיה הדבורים של העברית יש גילויים של שפה שהעילגות והשטחיות אינם מסימניה. לא כמות נכסיה של העברית היא אפוא הבעיה שלה, אלא חלוקתם. על קיום פערי תרבות עלינו להצטער, על שכונות העוני של העברית שלא נעשה (כלומר, שלא עשינו) די לחיסולן.

הגיגי סופרים על כלי עבודתם הם תמיד מיטב הדברים הנאמרים על שפה. "ביקורת המילים" מאת צ'אפק היא עוד פנינה בענק המילים שכולנו שמחים תמיד לשוב ולהתבונן בו, לענוד אותו, להשיבו למגרה, ושוב לשלוף אותו לעת מצוא.